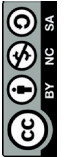

Vots al carrer l'1 d'octubre de 2017 a Catalunya: la 'fake news' menys aclarida

Votes in the Streets on October 1, 2017 in Catalonia: An Example of Covert Fake News

Jordi Serrat

Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya

Catalunya va viure l'1 d'octubre del 2017 un dels moments informatius més importants de la seva història. El Govern català va habilitar, desobeint el Tribunal Constitucional, 2.243 col·legis electorals per preguntar als ciutadans si estaven a favor o en contra de la independència de Catalunya. El fet que els principals òrgans dels poders judicial i polític d'Espanya consideressin il·legal aquest referèndum no va fer desistir els organitzadors. La jornada va estar marcada per la gent que va mobilitzar-se per votar i per l'actuació de la policia espanyola que va intervenir amb força. La recerca analitza com un viral de YouTube, per denunciar irregularitats en la consulta, conté tots els ingredients per considerar-lo la principal fake news d'aquell dia. L'anàlisi es contextualitza amb opinions sobre la cobertura del referèndum de quatre periodistes catalans entrevistats (Crónica Global, El País i Ara). També es confronten els relats de TV3 i TVE, en el Telenotícies i el Telediario. Mentre la televisió catalana va

On October 1st, 2017 (1-O), Catalonia experienced one of the most important newsworthy moments in its history. The Catalan government set up 2.243 polling stations to conduct a referendum on Catalonia's independence, thereby disobeying Spain's Constitutional Court. Although the main bodies of the Spanish judiciary and political powers considered the referendum illegal, the organizers persisted. The day was marked by people's mobilizations, which consisted of defending polling stations and protecting voters from police intervention. With this study, we seek to analyse how a YouTube video, which reported irregularities about the referendum and went viral, contains all the ingredients to be considered fake news. The analysis is contextualized with opinions about the media coverage of the referendum by four interviews with Catalan journalists (Crónica Global, El País, Ara). The accounts of TV3 (Televisió de Catalunya) and TVE (Televisión Española), in Telenotícies (TV3's news) and Telediario

presentar l'1-O de manera èpica, per la resistència popular per salvaguardar uns drets que simbolitzaven les urnes enfront les càrregues policials; la televisió pública espanyola va emfatitzar que va ser una acció il·legal, sense garanties democràtiques.

Paraules clau: fake news, post-veritat, televisió, Catalunya, referèndum català.

(TVE's news) are also juxtaposed. While the Catalan public television (TV3) presented the 1-O in an epic way, stressing the citizens' resistance to safeguard the rights as symbolized by the ballot boxes against the Spanish police, the Spanish public television (TVE) emphasised that 1-O was an illegal referendum lacking democratic legitimacy.

Keywords: fake news, post-truth, television, Catalonia, Catalan referendum.

Es fets viscuts a Catalunya arran del referèndum de l'1 d'octubre de 2017, suspès pel Tribunal Constitucional, han polaritzat la societat catalana entre partidaris i contraris a la independència. Des d'un punt de vista comunicatiu, el conflicte va reunir les característiques per tenir el "terreny adobat per propagar desinformació i desplegar narratives estratègiques en favor de determinats marcs explicatius" (Coromina i Padilla, 2018: 20). La cobertura va comptar amb més de 400 periodistes de 150 mitjans de 33 països, acreditats al Centre Internacional de Premsa, i amb desenes de reporters a peu de carrer per seguir la jornada. A més, centenars de milers de ciutadans van enregistrar imatges que van difondre per internet.

Segons dades del Govern català, 2.286.217 persones van votar l'1 d'octubre malgrat que els màxims òrgans dels poders judicial i polític espanyols van considerar il·legal la convocatòria. La gran varietat de testimonis, que van viure la seva experiència en els 2.243 col·legis electorals amb 6.500 urnes habilitades, desborden els relats simplistes o reduccionistes sobre el que va passar. L'enfrontament entre els Governos català i espanyol i el significat oposat que van donar a la votació i a l'actuació policíaca van fer que l'1 d'octubre fos un dia especial, viscut amb passió per molta gent. Per tots aquests factors, el context va ser, tanmateix, propens a la difusió de *fake news*, que afavorissin els interessos d'uns o d'altres.

La definició de *fake news* com a "informacions falses dissenyades per fer-se passar per notícies amb l'objectiu de difondre un engany o una desinformació deliberada per obtenir un fi polític o financer" (Amorós, 2018: 35) encaixa bé en un dia que hi havia tant en joc. ¿Quines *fake news* van impactar més l'1 d'octubre de 2017?, ¿les *fake* van córrer només per internet?, ¿o van arrossegar, d'alguna manera, les redaccions dels mitjans més reputats positivament?, ¿van esquitxar les televisions públiques de més audiència en els informatius de referència? La darrera qüestió és el que guia aquesta recerca.

La visceralitat sentida per tot el que va comportar l'1 d'octubre va provocar que hi haguessin determinats condicionants o riscos per caure en la mala praxi. Així ho va deixar entreveure la corresponçal de *Le Monde*: “Els informadors hem hagut de treballar en un ambient de tensió exacerbada en què sovint els sentiments han substituït els arguments” (Morel, 2018: 14). El mateix en pensa el reporter d'Europe 1 a Espanya l'any 2017, Henry de Laguérie, qui va denunciar que, en els debats sobre la independència de Catalunya, es van produir “atacs dels dirigents polítics seguits per milers de persones que després t'assetgen” (Reporters Sense Fronteres, 2018: 21).

“Aquests dies, amb la tensió que es viu a Catalunya, s'han compartit a les xarxes imatges falses, vídeos o talls de veu de tot tipus que ataquen qualsevol dels dos bàndols, els independentistes i els partidaris de la unitat d'Espanya” (Pardo, 2017). Darrere d'aquesta afirmació, *La Vanguardia* va publicar l'octubre de 2017 un llistat dels casos més sonats de *fake* que es van viralitzar, especialment per Twitter i WhatsApp. Per exemple, un fotomuntatge presentava una dona independentista desallotjada en una votació a Sant Julià de Ramis (Gironès) com si fos una *abertzale* amiga d'Arnaldo Otegi. La informació donava a entendre que aquella àvia pacífica, que els policies van treure per la força agafant-les pels braços i les cames, era una radical propera a l'entorn del terrorisme basc; cosa falsa.

També, l'activista Julian Assange, fundador de WikiLeaks, va relacionar l'operació policial espanyola contra el referèndum amb la utilització de tancs. Ho va fer amb fotografies a Twitter que podien generar confusió internacional entre la gent més desinformada, ja que, com és sabut, l'Exèrcit no va actuar en cap moment l'1 d'octubre. Els missatges sobre les càrregues policiaques que sí van existir i que van ser contundents en diversos punts de votació van ser motiu de controvèrsia. Ningú no pot negar les dades objectives: un home va perdre la visió d'un ull per l'impacte d'una bala de goma de la policia, centenars de votants van ser contusionats o ferits, els antiavalots van trencar vidres i van causar desperfectes a col·legis electorals; entre d'altres danys físics a persones o a béns materials. Els constitucionalistes van acusar, però, els independentistes d'exagerar les conseqüències del succeït, mentre que els partidaris del referèndum van lamentar que el Govern espanyol minimitzés aquesta informació.

Així mateix es va considerar que va ser una altra *fake news* (Iglesias, 2017) l'explicació que va oferir la dona Marta Torrecillas, regidora d'ERC a Gallifa, de les lesions que va patir després de ser arrossegada per la policia a l'Institut Pau Claris de Barcelona, on va anar a votar. La seva primera versió va ser que, en ser desallotjada a puntades de peu escales avall, un agent va trencar-li —un a un, expressament— els dits d'una mà, i que, a sobre, va ser objecte de tocaments sexuals als pits. Però després de ser atesa pel metge, ella mateixa va acabar matisant (desmentint) l'abast de la notícia —també publicada a escala internacional. No tenia els dits trencats. Tenia una inflamació amb ruptura a les càpsules dels dits, però sense fractures òssies.

D'altra banda, algun mitjà va *confondre* un guàrdia civil víctima d'ETA amb un suposat germà del major dels Mossos, Josep Lluís Trapero (Alcàzar, 2017) o d'altres van atribuir malament un comentari en un bloc personal favorable a la independència, com si fos un article a *Le Monde*.

¿Tot aquest conjunt d'imprecisions tendencioses, informacions parcials amb enfocaments esbiaixats, a més de l'ús d'imatges descontextualitzades i també de mentides deliberades, que alguns internautes van *viralitzar*, van *contaminar* els periodistes professionals? Aquesta investigació es fixa, especialment, en el valor que van donar els teleinformatius de referència a tota la informació de procedència fosca o falsa.

En canvi, per saber fins a quin punt van influir en l'1-O els *bots*, els *trolls* planificats i els algoritmes que provoquen un biaix en la informació per interessos diversos, caldria un altre tipus de recerca amb més recursos i suport tècnic informàtic avançat, que permetés un rastreig a fons de les xarxes. No oblidem que "es calcula que (els *bots*) comparteixen de manera automàtica el 20% de les *fake news*" (Amorós, 2018: 54).

En aquesta introducció cal deixar constància, però, de la tesi que alguns mitjans espanyols i membres del Real Instituto Elcano van defensar, segons la qual un seguit de comptes falsos, suposadament amb connexions amb Rússia, van fer proselitisme de les idees independentistes faltant a la veritat, o bé van "desinformar" (Milosevich, 2017) amb l'objectiu de desestabilitzar la Unió Europea. *El País* va sostenir que l'independentisme català "va posar els seus missatges i notícies falses al servei de la gran maquinària proussa, que els va amplificar a través de milers de perfils en xarxes socials en l'entorn del Kremlin i en el chavisme veneçolà amb l'enllaç d'activistes com Julian Assange" (Alandete, 2017).

Rebatent tot l'anterior, l'ONG experta en informació en línia Transparency Toolkit, en un informe lliurat al Parlament britànic (McGrath, 2018), va considerar que l'anàlisi d'*El País* té problemes de falta de rigor, segueix una metodologia dubtosa, exagera la influència dels *bots* i els *trolls* russos i és parcial, ja que ignora els *botnets* que van escampar missatges antiindependentistes, per exemple del diari *ABC*. El periodista d'investigació mexicà Alberto Escorcía va descobrir que des de comptes falsos de Mèxic es va propagar informació contra la independència de Catalunya (Reporters Sense Fronteres, 2018: 5).

ENFOCAMENT TEÒRIC

El punt de vista teòric d'aquesta recerca es basa en la visió, ja apuntada, sobre les *fake news* del periodista Marc Amorós Garcia. "Les *fake news* són informacions falses dissenyades per fer-se passar per notícies amb l'objectiu de difondre un engany o una desinformació deliberada per obtenir un fi polític o financer" (Amorós, 2018: 35).

L'elecció d'un autor com a guiatge principal no pot arraconar les aportacions d'altres. Tandoc, Lim i Ling (2018) o bé Golbeck, Mauriello i Auxier (2018) han delimitat les *fake news* per diferenciar-les de les notícies-paròdia o de la sàtira. L'interès pel seu estudi s'ha disparat, sobretot, a partir del 2016 en l'àmbit de les ciències polítiques, després del Brexit al Regne Unit i de la victòria de Donald Trump als EUA (Troude, 2018; Magallón, 2018).

Interessa remarcar, aquí, l'element d'intencionalitat (acció deliberada) de les *fake news* i la seva finalitat política, atesa la temàtica d'aquest treball. Són con-

tinguts publicats que se circumscriuen dins de la *postveritat*, un concepte entès com la tergiversació dels fets reals, que aconsegueix l'engany perquè apel·la a les emocions més primàries de l'audiència.

Dins les diverses classificacions, parem atenció en les *fake news* de tipus "ideològic", que "són notícies que manipulen la veritat per fixar-nos un marc mental alternatiu més afí a les nostres creences que a la realitat" (Amorós, 2018: 57); i, en les *fake news* "emocionals" que "busquen commoure'ns, indignar-nos o atemorir-nos" (Amorós, 2018: 58), tenint present les conseqüències nocives que comporta el seu consum. "Les *fake news* són perilloses perquè poden arribar a reescriure la nostra memòria de la història" (Amorós, 2018: 98). Fins i tot, amb efectes destructors pel periodisme perquè "la veritat ja no és intocable, ara és personalitzable" (Amorós, 2018: 147).

El problema actual és alarmant perquè "s'institucionalitza la mentida" (Fernández, 2017: 73). Segons els acadèmics i professionals compromesos, cal que el públic, els editors, les empreses, les plataformes webs i totes les parts implicades es prenguin aquest tema de manera seriosa (Fletcher *et al.*, 2018: 7). "El fenomen de les *fake news* té implicacions extremadament perilloses per a la democràcia contemporània" (Harsin, 2018).

Les mentides digitals proliferen en circuits de ciutadans que només consumeixen un tipus de notícies que quadren amb la seva manera de pensar. Els afectats adopten determinats hàbits de consums informatius, sovint perversos, per reforçar l'acceptació social de la seva ideologia. "L'exposició a un limitat contingut informatiu fa que la gent cregui que les seves idees s'alineen amb la visió dominant" (Fernández, 2017: 68). És el fenomen del "filtre bombolla" (Pariser, 2017), que torna les persones vulnerables davant les falsedats, quan coincideixen amb els paràmetres que busquen. Alguna cosa així devia passar l'1 d'octubre del 2017, tant entre els contraris a la independència de Catalunya com entre els seus defensors.

Relacionat amb les *fake news* i l'1 d'octubre pren especial rellevància una investigació acotada entre els trenta dies previs i trenta dies posteriors al referèndum sobre 52 desinformacions relatives al contenciós català desmentides pel *fact-checker* Maldito Buló en el seu compte de Twitter (Coromina i Padilla, 2018). Les dades apunten que 35 d'aquestes 52 desinformacions formen part de la narrativa independentista, i 17, de la unionista (Coromina i Padilla, 2018: 21).

En el camp teòric tampoc no es pot passar per alt que el procés independentista, impulsat en els anys dels Governos d'Artur Mas i Carles Puigdemont, va generar un fort interès editorial amb dues visions antagòniques. Els més idealistes van presentar el moviment de l'1 d'octubre com el reflex d'un "concepte modern de la fraternitat". "Potser som la primera revolució que vol tornar a posar l'home ciutadà al davant de tot, ramasteritzant la democràcia liberal i investint la societat d'un estrany patriotisme social que vol aportar alguna cosa al món" (Sallés, 2018: 12). A l'altra banda de la moneda, els unionistes defensen que l'1 d'octubre va ser una violació de la legalitat constitucional (Borrell *et al.*, 2017).

L'esquema dicotòmic de pols oposats, l'anomenat *xoc de trens* i la divisió de la societat catalana en dos blocs accentua les visions maximalistes de blanc o negre, sense matisos. Aquest maniqueisme fa que la paraula sigui jutjada amb prejudicis

ideològics i que perdi credibilitat el discurs escrit, segons la posició apriorística. O bé, succeeix que sigui més fàcil enganyar els individus que combreguen amb un relat fals, però que encaixa amb el seu pensament: “Els qui pretenen alterar la vida política jugant amb la desinformació i la intoxicació obtenen resultats, de vegades decisius: aconsegueixen que una part important de l’opinió pública balli segons el so que toquen” (Grau, 2018: 26). Sense oblidar que “existeix una veritat social profunda que els mitjans de comunicació tenen el dret i el deure de canalitzar” (Alsius, 2011: 35).

En contrast al relat escrit, les imatges televisives o a internet van ser molt importants l’1 d’octubre per captivar el públic receptor en la cerca de la veritat. Però, ¿i si en l’edició o difusió de les imatges també hi ha manipulació? És necessari, aleshores, apel·lar, des d’un punt de vista teòric, a la prevenció que incorporen documents com els *drets de l’espectador* —compendiats pel periodista Joaquim Maria Puyal— i que parteixen, entre d’altres, d’un principi ètic elemental que interpel·la productors, periodistes i televidents. “És veritat? [allò que ens diu la televisió] Els ciutadans no estem protegits davant la possibilitat de propagació de mentides a través de la televisió. La versemblança dels missatges és imprecisa: nivell de veracitat variable” (Puyal, 2011: 25).

OBJECTIUS I HIPÒTESI

Situat el tema i fet el buidatge bibliogràfic i hemerogràfic, es recorden els dos objectius de la recerca.

1. Descobrir i analitzar quines *fake news* sobre el referèndum d’autodeterminació de Catalunya —especialment les que van circular l’1 d’octubre de 2017 per internet— es van difondre aquell dia, com a notícies certes, en els principals informatius de referència de les televisions públiques, el *Telenotícies* de TV3 i el *Telediario* de TVE.
2. Contextualitzar l’entorn mediàtic que es va viure l’1 d’octubre del 2017 a Catalunya, des de mirades de professionals de mitjans de comunicació d’ideologies oposades, per acostar-se, així, a la cobertura periodística de la jornada i tenir més elements per valorar, si en l’ambient en què es movien els informadors aquell dia, hi havia més riscos de ser intoxicats per *fake news*.

Es formula una hipòtesi: les principals *fake news* del referèndum de l’1 d’octubre són d’origen incert a les xarxes socials i no consta que es cuinessin de forma deliberada en els informatius de referència de les televisions públiques.

METODOLOGIA

L’anàlisi de continguts, el *fact-checking* i les entrevistes són les tècniques emprades. En coherència amb els objectius i la hipòtesi —però també amb com es va desenvolupar l’1 d’octubre—, es va acotar la mostra en les televisions públiques.

És així perquè els elements més noticiables del dia del referèndum van tenir un fort component visual. Les càrregues de la policia, les cues i concentracions massives de votants als col·legis electorals, les accions de resistència o desobediència de la llei, les intervencions dels líders independentistes envoltats de gent que els aplaudia quan van votar o les expressions facials d'enuig de La Moncloa negant la validesa del referèndum van fer que, aquell dia, les imatges, per si soles, tinguessin molta més força informativa que les locucions radiofòniques, o que la notícia de text o d'agència.

També es justifica l'anàlisi en el sector triat perquè les cadenes televisives públiques estan sotmeses a una exigència social més alta que les cadenes privades, una realitat que hauria d'obligar a vetllar per la qualitat periodística dels seus continguts. Les *fake news* lògicament mai no haurien de tenir cabuda en cap mitjà de comunicació. Però si un mitjà està finançat amb diners que paguem tots els ciutadans, és encara més greu que arribi a difondre mentides.

L'altra justificació sobre la mostra es basa en les dades d'audiència que converteixen TVE i TV3 en dues emissores potents i prestigiades pel públic —sigui dit amb reserves per les crítiques que també abunden per "l'existència d'un biaix en el tractament dels diferents actors polítics, el que genera dubtes sobre el grau de pluralisme del informatiu" (García *et al.*, 2018: 1011). Tot i amb això, si ho jutgem pel lideratge assolit a Espanya i a Catalunya, la seva capacitat d'esdevenir una referència informativa és innegable. Segons Televisió de Catalunya, l'1 d'octubre de 2017 fins a 4,2 milions de persones van connectar en algun moment TV3, fet que els va permetre tancar el mes amb una quota de pantalla del 17,5% (Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals, 2017). D'altra banda, el lideratge del *Telediario* durant el procés independentista viscut és clar a Espanya. L'edició del cap de setmana, quan es va celebrar el referèndum, portava 20 mesos sent l'informatiu més vist a tot l'Estat, dissabtes i diumenges. Van tancar el setembre amb una mitjana superior als 2,1 milions d'espectadors i un 16,8% d'audiència (TVE, 2017).

L'anàlisi de continguts està centrat en les dues edicions de tarda i vespre del *Telediario* (15 h i 21 h) i en el *Telenotícies migdia* de l'1 d'octubre. La mostra no queda descompensada (dos programes de TVE, per un de TV3) perquè, aquell dia, el *Telenotícies* de Televisió de Catalunya (TVC, 2017) excepcionalment va durar 2 hores 14 minuts i 13 segons; mentre que la suma dels dos espais de Televisió Espanyola és d'1 hora 50 minuts i 42 segons (TVE, 2017; 2017a). A part, cal fer notar que TV3 no va emetre el *Telenotícies vespre*. La programació a TVC va quedar alterada per l'*Especial 1-O*. Però —en ser una emissió continua amb molta opinió, a través d'una taula de convidats al plató, que s'aparta del model de teletinformatiu clàssic— l'*Especial 1-O* no forma part de l'objecte d'estudi.

Les unitats d'anàlisi es van definir a partir de les diferents peces i formats de les escaletes del *Telediario* i del *Telenotícies*. Es van comptar les microparts amb què es divideix el programa (sumari, titulars, peces VTR¹ amb veu en *off*, directes, falsos directes, cues, breus, etc.), segons la classificació de Mayoral (2013) adapta-

1 Video Tape Recorder.

da per a l'ocasió, de manera que els *totals* (declaracions) només compten com a unitat diferenciada quan van sols i no quan estan integrats dins d'un vídeo més ampli o si estan introduïts per un reporter.

Codificades (numerades) les unitats d'anàlisi es va mirar, en cada cas, si hi havia alguna informació o dada que *a priori* semblava inversemblant. O si la notícia aplicava de manera tendenciosa la fórmula $IP \times A + IT \times DF + RA$ (Impacte \times Ambigüitat + Interès \times Difusió + Rapidesa), que segons Amorós (2018: 59) segueixen les *fake news* emocionals. D'acord amb aquest esquema, les notícies falses tenen un inici cridaner (impacte) però és difícil adonar-se de l'engany perquè no aporten prou dades (ambigüitat), afavoreixen algun interès obscur i passen molt de pressa perquè *colin* com a veritat.

Les unitats d'anàlisi susceptibles de presentar problemes van ser sotmeses a un *fact-checking* (Fernández, 2017: 73). Es va verificar el contingut, rastrejant l'origen de la notícia, contrastant els seus elements informatius i seguint el seu recorregut a les xarxes socials. Algunes notícies amb elements qüestionables rellevants, sobre com treballen els periodistes, també van ser objecte del *fact-checking*. És a dir, es van investigar de nou, que no és altra cosa que "avaluar una informació, posar juntes les peces d'un trencaclosques, il·luminar el que estava fosc" (Bernstein i Woodward, 2005: 359).

Per entendre l'entorn mediàtic i els factors ambientals (riscos de ser intoxicats per continguts *fake*) del periodisme de l'1 d'octubre, es van fer entrevistes presencials a Manel Manchón, director adjunt de *Crónica Global* en el moment de l'entrevista, però que l'1 d'octubre era el director d'*Economía Digital*; a Miquel Noguer, subdirector d'*El País* a Catalunya; i als redactors de l'*Ara* Laia Vicens i Xavi Tedó, autors del llibre *Operació Urnes*, que relata com l'independentisme va organitzar-se clandestinament amb voluntaris per fer el referèndum (Vicens i Tedó, 2017).

La tria dels informants reflecteix la veu plural de periodistes, en situacions professionals desiguals, que treballen en mitjans amb línies editorials oposades i àmbits de difusió o empreses prou diferents. Es va optar pel model d'*entrevista semiestructurada* que busca un clima de confiança, de manera que "l'entrevistat se senti còmode i la interacció creada s'assembli més a una conversa que no pas a una entrevista formal" (Soriano, 2007: 248). Va facilitar l'ambient de comoditat el fet que les entrevistes es fessin per separat a les redaccions a Barcelona de cada mitjà (*Crónica Global*, *El País* i *Ara*). El 13 d'abril de 2018.

RESULTATS

L'anàlisi de continguts permet afirmar que 1 notícia difosa per TVE el dia 1 d'octubre de 2017 en el seu *Telediario* conté tots els ingredients per ser sospitosa de ser una *fake news*. Visionades les 64 unitats d'anàlisi (*Telediario* de les 15 h) i les 62 unitats (*Telediario* de les 21 h) es detecta, de tot aquest conjunt, una única informació de veracitat dubtosa i amb una clara omisió de dades bàsica.

La informació qüestionada és un vídeo gravat amb un telèfon mòbil, sense identificar-ne la font, en el qual es veu un seguit de gent votant al carrer (exterior) de manera caòtica. Una veu en *off* diu: “Algunas urnas se han instalado fuera de los centros de votación; como estas que vemos en un patio de un colegio. Varias personas introducen los votos en las urnas, sin pasar ningún control previo, ni ningún registro oficial y cada uno introduce la papeleta en el recipiente que considera más oportuno” (TVE, 2017b).

La presumpta *fake news* és un vídeo de factura casolana d'origen incert emès en el sumari del *Telediario* de les 15 h (minut 2:24) i en una peça posterior (minut 12:58). Alguns plans de la mateixa informació es van repetir en el *Telediario* de les 21 h (minut 2:33 i minut 17:23) amb una veu que deia que es va votar “*en plena calle*” (TVE, 2017a). Per moltes raons, se sospita que és un muntatge: perquè no reflecteix allò que va passar a la immensa majoria de municipis de Catalunya, perquè no s'indica la procedència ni l'autoria de l'enregistrament, perquè no diu on va passar, perquè no queda clara cap de les 6W de la notícia² i perquè resulta estrany que els mateixos partidaris de la votació sortissin davant de càmera i gravessin un vídeo d'una tipinada que els perjudicaria.

En el *fact-checking* es va constatar que Antena3.com, La Sexta, *Abc*, *El Mundo* i *La Razón* van ser alguns dels mitjans de comunicació que, entre d'altres, també van fer-se ressò del mateix vídeo. És un viral de YouTube que va popularitzar-se per les xarxes socials per denunciar irregularitats en la consulta. L'adreça de Twitter publicada a *La Razón* per enllaçar el vídeo és @josearodriguez, de José Antonio Rodríguez, president de Nuevas Generaciones a Cabra (Còrdova)³ i persona que es caracteritza per fer missatges de suport a la Guàrdia Civil.

Aquesta recerca va proposar-se aclarir com es va gestionar la difusió d'aquest vídeo. Aquest investigador es va adreçar dues vegades al Defensor de l'Espectador de TVE, que va contestar amb una resposta de cortesia sense clarificar el succeït. Igualment, es va dirigir a la direcció general de la Sexta i a José Antonio Rodríguez, que no van respondre les peticions enviades. Així mateix, es va contactar amb el Consejo de Informativos (CdI) de TVE, que va lamentar la falta de credibilitat del vídeo: “Els *Telediarios* d'aquest dia van vulnerar l'Estatut d'Informació de la Corporació RTVE i el Manual d'Estil que obliga a identificar les informacions per garantir el rigor, al emetre imatges domèstiques o gravades amb mòbil sense citar la seva procedència” (TVE, 2017c: 16). Per aquest motiu, el CdI va demanar, sense èxit, explicacions sobre l'emissió al director⁴ del *Telediario* del cap de setmana, Pedro Carreño (TVE, 2017c: 15). En el mateix document referenciat, el Consejo de Informativos de TVE es mostra molt crític amb la cobertura d'aquesta cadena l'1 d'octubre.

2 Segons el periodisme clàssic, són les sis preguntes bàsiques que ha d'intentar respondre un periodista en escriure una notícia: *What?, Where?, When?, Who?, How? i Why?*

3 Escollit president en el 6è Congrés Local de Nuevas Generaciones de Cabra el 16 de febrer de 2018. En el càrrec, en el moment de tancar aquesta recerca.

4 Amb l'arribada del PSOE al Govern espanyol l'estiu de 2018, Carreño cessa del càrrec.

Es va observar que alguns comptes de YouTube o de Twitter que van repiular el vídeo van desaparèixer al cap de poc. Es va mantenir penjat, fins al moment d'acabar aquest article com a mínim, en perfils amb menys subscriptors (per exemple, La Vieja Vestida o José Gutiérrez) o relacionats amb grups espanyolistes. Una altra observació: els participants en el vídeo s'expressen únicament en castellà, una llengua tanmateix menys habitual entre els independentistes. D'altra banda, en el so original, se sent en un moment una veu que podria dir “*haz ver que votas*”, tot i que l'expressió no és prou nítida per afirmar-ho amb rotunditat.

La gravació encaixa amb la fórmula $IP \times A + IT \times DF + RA$, l'esquema suggerit per Amorós (2018: 59) per analitzar els elements d'una *fake news* emocional. La informació aconseguix captivar amb impacte l'interès del públic contrari a la independència. El missatge és efectiu: presenta la votació de forma poc neta; la denúncia es va fer amb rapidesa (al matí), des de l'ambigüitat i es va difondre amb agilitat.

Taula 1. Anàlisi de notícia susceptible de ser 'fake news'

Vídeo / Fórmula Amorós	Impacte per ambigüitat IP x A	Interès per difusió IT x DF	Rapidesa RA
Votació a terra, al carrer, sense cap control.	S'evidencien suposades irregularitats però no es diu on va passar, per què?, ni se cita cap font.	Afavoreix i interessa el relat unionista: l'1-O vist com una tulinada. Es viralitza a Twitter i arriba fins i tot al <i>Telediario</i> .	Són només 19 segons, però la notícia adquireix gran importància, entra al sumari de titulars, es repeteix en el <i>Telediario</i> i genera opinió.

Font: elaboració pròpia.

Un any després de la publicació d'aquest vídeo, el diari *Ara* —que fruit de l'entrevista amb aquesta recerca va investigar els fets— va publicar que va ser una votació “simbòlica” (al marge del referèndum) al barri de Sant Andreu per fer fotos de record. “La Policia Nacional havia rebotat totes les portes a la recerca d'urnes de la Fundació Trinijove, que és molt a la vora, i l'AMPA de l'Escola Ramon i Cajal, conscient que podrien ser els següents, va decidir treure-les al pati per evitar destrosses” (Tedó i Mascaró, 2018). Segons aquesta versió periodística, probablement un policia de paisà va fer córrer el vídeo com si fos allò que no era.

Al seu dia, però, la gravació es va emetre com a notícia certa i representativa del conjunt del referèndum. Va inspirar columnes d'opinadors reconeguts com Almudena Grandes (2017), qui va recordar les trampes “tirant paperetes en una urna al mig del carrer”. Un relat coherent amb el discurs del *Telediario*, que va emfatitzar que l'1 d'octubre va ser un desafiament il·legal, sense garanties. La vicepresidenta, Soraya Sáenz de Santamaría, va negar que s'hagués fet cap referèndum a Catalunya i va insistir que tot va ser una “farsa” (TVE, 2017).

A les antípodes d'aquest relat, TV3 va descriure l'1 d'octubre com un dia marcat per la determinació de la població catalana per votar, tot i les càrregues de la Policia Nacional i la Guàrdia Civil. El *Telenotícies* va remarcar la “violència indiscriminada” i la “brutal repressió” policial, en contrast amb el “coratge” i la

“dignitat” dels mobilitzats per exercir un dret fonamental (TVC, 2017). L'emissió televisiva va mostrar comprensió cap a la resistència pacífica de la majoria dels votants amb moltíssimes més imatges que a TVE de cops de porra, estrebades, empentes contra la gent i destrosses materials produïdes quan els agents van irrompre als col·legis electorals.

Dins les 91 unitats d'anàlisi del *Telenotícies*, no es va trobar cap *fake news*. Es van detectar 3 informacions, susceptibles de ser inexactes, exagerades o tendencioses i que van ser sotmeses al *fact-checking*. Es va investigar si algun dels entrevistats pro referèndum va sobreactuar davant de càmera. En el minut 23:55, el votant Àlex Muñoz (Escola Víctor Català) va dir: “[els policies] han començat a carregar. Teníem companys amb discapacitat amb cadira de rodes i no han tingut cap mirament en fotre'ls cops, bufetades, cops de puny o a gent gran retorçar-los els braços i les orelles perquè es deixessin anar uns dels altres” (TVC, 2017).

Aquesta recerca no té constància gràfica de cap altre mitjà de comunicació que hagués informat d'agressions a persones amb cadira de rodes. Es va verificar el testimoni. En el *fact-checking* es van buscar vídeos penjats a la xarxa. En alguns plans trobats (Pau i Llibertat, 2017) apareix una ambulància adaptada a persones amb discapacitat, fet que reforça la idea que en aquest col·legi sí van anar-hi a votar persones amb discapacitat.

La precipitació periodística que va cometre aquell dia TV3 va ser donar per fet, a falta de confirmació oficial, que el Barça no jugaria el partit de futbol amb Las Palmas a causa dels fets viscuts a Catalunya (minut 67). No es pot considerar, però, que això sigui cap *fake news*. Entre altres raons, perquè el mateix *Telenotícies* després va rectificar (minut 123) i va explicar que el partit es jugaria a porta tancada, com finalment va passar (TVC, 2017).

D'altra banda, en un excés verbal i sense mostrar-ne cap imatge en el *Telenotícies*, TV3 (TVC, 2017) va informar que un grup neonazi va entrar l'1 d'octubre a l'escola Vila Roja de Girona amb gossos perillosos, va agafar l'urna, va trencar-la i va tirar-la al carrer (minut 92). Fet el *fact-checking*, es pot afirmar que els autors de la retirada de l'urna van ser veïns del barri. Així s'observa a la premsa gironina (Badenes, 2017) i en vídeos de YouTube. L'incident va despertar curiositat als mitjans que van retratar el barri com un “bastió espanyol” (Jorro, 2017) en una ciutat independentista.

La diferent manera d'explicar l'1-O de TVE i TV3 coincideix amb dues mirades relacionades amb les dues bombolles ambientals-ideològiques en què es va moure la premsa independentista i la premsa constitucionalista. Dos entorns mediàtics diferenciats dins dels quals van treballar els informadors. Per exemple, Laia Vicens i Xavi Tedó (2017), periodistes de l'*Ara*, autors de la notícia que va batre el rècord de visites en la història del diari, van conèixer de molt a prop, segons ells, “l'èpica”, “l'adrenalina” i “la il·lusió col·lectiva” de l'organització clandestina del referèndum:

L'1 d'octubre és la data més important de la història política de la Catalunya recent.
[Entrevista a Laia Vicens]

És la història d'un miracle, tot i els intents de l'Estat d'impedir el referèndum. Un miracle fet des de la base de l'independentisme. [Entrevista a Xavi Tedó]

El sacrifici i la generositat de la gent l'1-O van ser impressionants. I tots diuen que ho tornarien a fer. [Xavi Tedó]

L'1-O va ser èpic. Però després va venir el post 1-O. I els mitjans vam inflar tot allò. No vam saber explicar bé que potser després venia l'abisme. Havíem d'haver estat una mica més crítics. Potser calia que algun columnista rellevant o algú alertés: "Calma! Que es proclamï la independència (...) pot comportar coses molt serioses". Sabíem que no tot anava bé, que no hi havia res preparat, que estaven improvisant. I no es va fer prou pedagogia per explicar-ho. [Laia Vicens]

Dins d'un altre cercle, se situen els informadors de mitjans contraris al sobiranisme que van veure en l'1-O un esquinçament de la convivència i no pas cap jornada èpica. La feina d'aquests periodistes, els últims anys, sovint ha estat combativa o incòmoda.

El procés sobiranista ha provocat que els mitjans s'atrinxerin en les seves posicions. [Manel Manchón]

El procés ha tensionat la societat catalana com mai havia passat en democràcia amb cap altre assumpte. Hi ha gent que ja no parla de política perquè és una font de conflicte. Fer periodisme en aquestes circumstàncies és complicat. Has d'explicar coses i de vegades van contracorrent del teu entorn més proper. [Miquel Noguer]

En un entorn així, sovint costa deslligar els elements emocionals-ideològics més acalorats de la manera d'interpretar l'actualitat i de gestionar les dades informatives.

Els mitjans també han volgut jugar. Uns s'han posat totalment al costat de la Generalitat, mentre que la resta, tot i que no s'ha posat al cent per cent al costat del Govern espanyol, han intentat fer notar que estàvem davant d'un trencament de la llei. [Manel Manchón]

Una mica potser s'ha utilitzat la informació per fer proselitisme. Segurament tots tenim part de culpa. Però ¿què ha de fer un mitjà quan es troba en una situació com la del 6 i 7 de setembre?⁵ [Manel Manchón]

Segons diuen els informants entrevistats, durant l'1-O la premsa seriosa no va arribar a l'extrem de la manipulació malintencionada. Tot i això, les *fake news*, les informacions errònies i les fotos falses sí que van circular per les redaccions.

No tinc dubtes sobre la honestat professional de tots els companys periodistes. A casa nostra, de manera deliberada, no hi ha hagut ganes de mentir. Sí que et poden *colar* una

5 Dates en què el Parlament va aprovar les lleis de desconnexió (transitorietat jurídica i referèndum).

foto i pel que sigui et pots equivocar i publicar-la. Però deliberadament en cap dels mitjans no ha passat. [Manel Manchón]

Tots podem ser víctimes de fonts que ens enganyen. [Miquel Noguer]

Vivim en un entorn en què les *fake news* són constants i permanents en tots els àmbits. I, l'1-O va ser particularment un terreny abonat perquè en sortissin. [Miquel Noguer]

Segurament que sí. Sí que hi ha mitjans que han propagat *fake news*. No en tinc cap dubte. Ara bé, ¿què és un mitjà? ¿Qualsevol persona amb un compte anònim de Twitter? [Miquel Noguer]

Les diferències de tractament informatiu van ser a l'hora de donar dades del nombre de lesionats per les càrregues policials o en l'èmfasi que van posar cada diari, ràdio o televisió a cada aspecte noticable. En qualsevol cas, de les respostes es desprèn que l'ambient mediàtic que es va viure l'1 d'octubre del 2017 a Catalunya era procliu a la difusió de *fake news*. Es creu, així, des del moment que alguns periodistes entrevistats confessen les seves emocions humanes: "Va ser un dia èpic", diuen Tedó i Vicens. O bé pel seu rol actiu en el contenciós català quan Manchón admet "cert proselitisme". Unes actituds humanes que dibuixen un escenari en el qual la premsa en general, sense fabricar notícies, podria baixar la guàrdia, afectada per sentiments o desitjos, i donar crèdit, segurament més que altres cops, a intoxicacions de les xarxes socials.

CONCLUSIONS I DISCUSSIÓ

Totes les dades objectivades porten a pensar que la principal *fake news* de la jornada de l'1 d'octubre de 2017 va ser un vídeo casolà que mostra com diverses persones introdueixen paperetes a les urnes sense control previ (TVE, 2017b), al mig del carrer o en un pati exterior. S'arriba a aquesta conclusió perquè els altres *bulos*, intoxicacions o informacions amb enfocaments tendenciosos —basades en dades errònies o manipulades— no van ser preses en consideració pels informatius més reconeguts de les televisions públiques, o bé van ser del tot aclarides en poc temps. En molts casos, les mentides *només* van circular per les xarxes socials. Van ser desmentides per internautes o per comptes especialitzats com Maldito Bulo, que van aportar evidències per desmuntar-les completament, sense deixar-ne dubtes. En altres casos, van ser imprecisions per excessos verbals, com va passar a TV3 (TVC, 2017).

En el cas del polèmic vídeo analitzat, queden molts aspectes per aclarir. Si es confirma que era una votació simbòlica —com va publicar un any després l'*Ara*—, ¿per què el *Telediario* va posar-ho a titulars?, ¿qui va validar la notícia sense fonts ni context? El fet que la notícia adquirís aquesta importància en un informatiu televisiu públic, líder a Espanya, permet concloure que va ser la principal desinformació d'aquell dia i que va afavorir l'unionisme.

La presumpta *fake news* que s'estudia no va ser una notícia fabricada per un mitjà professional de prestigi. De la mateixa manera que Antena3.com, La Sexta,

Abc, *El Mundo* i *La Razón*, entre d'altres, TVE va caure en una intoxicació, en donar crèdit a un viral de YouTube sense verificar o informar amb rigor de la seva procedència. L'anàlisi de continguts i el *fact-checking*, sobretot, i, en menor mesura, el coneixement obtingut dels factors ambientals d'aquell dia a partir d'entrevistes a periodistes ajuden a confirmar-ne la hipòtesi. S'apunta, així mateix, que la descripció de l'ambient de treball de l'1 d'octubre amb riscos evidents de caure en la desinformació només s'esbossa en aquest estudi. Es proposa aprofundir-hi més en un altre article.

Assolits amb limitacions els objectius fixats, les preguntes que queden a l'aire són les següents: *¿qui s'inventa, doncs, les notícies?, ¿com?, ¿amb quina organització i suports?, ¿es poden relacionar algunes fake news de l'1 d'octubre amb finalitats més perverses?, ¿va haver-hi guerra bruta mediàtica?, ¿com s'explica que un membre destacat de Nuevas Generaciones d'Andalusia fos un dels primers a fer el tuit d'un vídeo amb una votació irregular a Catalunya?*

El caràcter provisional de la ciència —també, per descomptat, de les ciències socials— obliga a ser cautelosos sobre els interrogants encara no aclarits del vídeo en qüestió. Se n'esperen noves investigacions per refermar aquestes conclusions o bé, si se'n trobessin novetats —qui va manipular la difusió o va amagar dades?— per ampliar, matisar o corregir el contingut d'aquest treball.

Jordi Serrat (jordi.serrat@uvic.cat) és doctor en Periodisme i Ciències de la Comunicació per la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB); professor-investigador a la Universitat de Vic-Universitat Central de Catalunya (UVic-UCC), on imparteix classes des de 2005, actualment de Periodisme d'Investigació, Re-

dacció Periodística i Comunicació de Proximitat; i membre del grup de recerca Tracte. Adscrit al Departament de Comunicació de la UVic, va ser coordinador dels estudis de Periodisme (2008-2010). Abans de l'etapa docent va treballar als diaris *Avui*, *El Punt* i *El Observador de la Actualidad*.

Bibliografia

Alandete, D. (2017). "La maquinaria rusa ganó la batalla 'online' del referéndum il-legal". *El País* [edició digital]. Disponible a: <https://politica.elpais.com/politica/2017/11/12/actualidad/1510500844_316723.html>. Consultat el 7 de juliol de 2018.

Alcàzar, S. (2017). "Intereconomía recupera la falsa teoría d'un germà guàrdia civil de Trapero assassinat per ETA". *El Nacional*. Disponible a: <<https://www.elnacional.cat/ca/>

politica/intereconomia-germa-guardia-civil-trapero-eta_196005_102.html>. Consultat el 20 de juny de 2018.

Alsius, S. (2011). "Cap a una gran base de dades per a l'estudi de l'ètica periodística". *Periodística*, 13, pp. 27-57.

Amorós, M. (2018). *'Fake news'. La verdad de las noticias falsas*. Barcelona: Plataforma Editorial.

Badenes, J. (2017). "Veïns de Vila-roja foragiten els voluntaris i fan tancar el col·legi".

- Diari de Girona*. [edició digital]. Consultat el 7 de juliol de 2018. Disponible a: <<https://www.diaridegirona.cat/girona/2017/10/01/grup-radicals-ataca-lescola-vila/870658.html>>.
- Bernstein, C. i Woodward, B. (2005). *Todos los hombres del presidente*. Barcelona: Inédita.
- Borrell, J.; Carreras, F. de; López J. J. i Pi-qué, J. (2017). *Escucha, Cataluña. Escucha, España. Cuatro voces a favor del entendimiento y contra la secesión*. Barcelona: Planeta.
- Coromina, O. i Padilla, A. (2018). "Anàlisi de les desinformacions del referèndum de l'1 d'octubre detectades per Maldito Buló". *Quaderns del CAC*, 21 (44), pp. 17-26.
- Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals (2017). "Nivells d'audiència històrics de TV3 durant l'octubre". 3/24. Consultat el 20 de juny de 2018. Disponible a: <<http://www.ccma.cat/324/nivells-dauidencia-historics-de-tv3-durant-loctubre/noticia/2818512/>>.
- Fernández, N. (2017). "'Fake news': una oportunidad para la alfabetización mediática". *Nueva Sociedad*, 269, pp. 66-77.
- Fletcher, R. [et al.] (2018). "Measuring the Reach of 'Fake News' and Online Disinformation in Europe". Reuters Institute for the Study of Journalism, University of Oxford. Consultat el 7 de juliol de 2018. Disponible a: <<https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2018-02/Measuring%20the%20reach%20of%20fake%20news%20and%20online%20distribution%20in%20Europe%20CORRECT%20FLAG.pdf>>.
- García, M. A. [et al.] (2018). "El discurso reproducido como indicador del pluralismo interno de los medios de comunicación: el caso de los telediarios de TVE y TV3. *Revista Latina de Comunicación Social*, 73, pp. 991-1015.
- Golbeck, J.; Mauriello, M. i Auxier, B. (2018). "Fake News vs Satire: A Dataset and Analysis". Comunicació presentada en la 10th ACM Conference on Web Science WebSci'18. Amsterdam, 27-30 de maig.
- Grandes, A. (2017). "Lo inolvidable" [audio]. *Hoy por Hoy* (Cadena Ser). Consultat el 7 de juliol de 2018. Disponible a: <https://20093.mc.tritondigital.com/HOY_POR_HOY_CADENASER_222_P/media-session/6ca79a86-0494-4c63-8bd6-8fd8f43d7e49/2017/10/6/001RD010000004745142.mp3?dist=PRISA_ES_CADENASER_WEB_DOWNLOAD&csegid=22000>.
- Grau, J. (2018). *Les clavegueres de l'estat. Guerra bruta i corrupció a Espanya*. Barcelona: Catedral.
- Harsin, J. (2018). "Un guide critique des 'fake news': de la comédie à la tragédie". *Pouvoirs*, 164, pp. 99-119.
- Iglesias, L. (2017). "Marta 'dedos rotos' y la gran mentira del 1-0". *El Mundo* [edició digital]. Consultat el 7 de juliol de 2018. Disponible a: <<http://www.elmundo.es/cronica/2017/10/08/59d90f6046163ff9248b45b0.html>>.
- Jorro, I. (2017). "Vila-roja, el bastión español en Girona". *Crónica Global*. Disponible a: <https://cronicaglobal.elespanol.com/politica/vila-roja-barrio-girona-unionismo_96659_102.html>. Consultat el 7 de juliol de 2018.
- Magallón, R. (2018). "La biblioteca digital sobre Donald Trump. 'Fact-Checking' frente a 'Fake News'". *Estudios sobre el Mensaje Periodístico*, 24 (1), pp. 273-282.
- Mayoral, J. (2013). *Redacción periodística. Medios, géneros y formatos*. Madrid: Síntesis.
- McGrath, M.C. (2018). "Written Evidence Submitted". Disponible a: <<http://data.parliament.uk/writtenevidence/committeeevidence.svc/evidencedocument/digital-culture-media-and-sport-committee/fake-news/written/80989.html>>. Consultat el 10 de juliol de 2018.
- Milosevich, M. (2017). "La 'combinación', instrumento de la guerra de la información de Rusia en Cataluña". Consultat el 8 de juliol de 2018. Disponible a: <http://www.realinstitutoelcano.org/wps/portal/rielcano_es/contenido?WCM_GLOBAL_CONTEXT=/elcano/elcano_es/zonas_es/ari86-2017-milosevichjuaristi-combinacion-instrumento-guerra-informacion-rusia-cataluna>.
- Morel, S. (2018). *En el huracán catalán. Una mirada privilegiada al laberinto del 'procés'*. Barcelona: Planeta.

Pardo, I. (2017). “La posverdad y los bulos del 1-0”. *La Vanguardia* [edició digital]. Consultat el 12 de juliol de 2018. Disponible a: <<http://www.lavanguardia.com/politica/20171005/431802646218/posverdad-bulos-referendum-1o-abuela-otegi-sant-juliamis.html>>.

Pariser, E. (2017). *El filtro burbuja. Como la red decide lo que leemos y lo que pensamos*. Barcelona: Taurus.

Pau i Llibertat (2017). *Víctor Català 1*. YouTube. Consultat el 9 de juliol de 2018. Disponible a: <<https://www.youtube.com/watch?v=xcmUs-u9EN8>>.

Puyal, J. M. (2011). *Aicnàlubma. Reflexions sobre la societat i els mitjans. Propostes per a la nova televisió*. Barcelona: Columna.

Reporters Sense Fronteres (2018). *Acoso en línea a periodistas: cuando los ‘trolls’ arremeten contra la prensa*. París: RSF.

Sallés, Q. (2018). *On eres l'1-0? De l'orgull a la indignació*. Barcelona: Rosa dels vents.

Soriano, J. (2007). *L'ofici de comunicòleg. Mètodes per investigar la comunicació*. Vic: Eumo.

Tandoc, E. C.; Lim, Z. W. i Ling R. (2018). “Defining ‘Fake News’: A Typology of Scholarly Definitions”. *Digital Journalism*, 6 (2), pp. 137-153.

Tedó, X. i Mascaró, A. (2018). “1-0: Una jornada procliu a les notícies falses”. *Ara*. Disponible a: <https://www.ara.cat/un-any-1-o/1-octubre-2017-referendum-jornada-procliu-noticies-falses_0_2097990184.html> Consultat el 22 de gener de 2019.

Troude, P. (2018). “‘Fake news’ et post-vérité. De l’extension de la propagande au Royaume-Uni, aux États-Unis et en France”. *Quaderni*, 2 (96), pp. 87-101.

TVC (2017). *Telenotícies cap de setmana migdia*, TV3. 1-10-2017. Disponible a: <<http://www.ccma.cat/tv3/alicarta/telenoticias/telenoticias-cap-de-setmana-migdia-01102017/video/5691739/>>.

Consultat el 10 de juliol 2018.

TVE (2017). *Telediario 15 horas*, La 1. 1-10-2017. Disponible a: <<http://www.rtve.es/alicarta/videos/telediario/telediario-15-horas-01-10-17/4245406/#aHR0cD0vL3d3dy5ydHZlLmVzL2FsYWVhcnRhL2ludGVybm8vY29udGVudHRhYmXlLnNodG1sP3BicT0xMCZtb250aEZpbHRlcj0xMCZ0aXRzZUZpbHRlcj1UZWx1ZGIhcm1vJm9yZGVyQ3JpdGVyaWE9REVTQyZtb2R5PVRPQyZ5ZWVzYm90aXpPTE1JmN0eD00NTAzMCZhZHZTZWFyY2hPcGVuPWZhbHNI>> Consultat el 10 de juliol de 2018.

TVE (2017a). *Telediario 21 horas*, La 1. 1-10-2017. Disponible a: <<http://www.rtve.es/alicarta/videos/telediario/telediario-21-horas-01-10-17/4245550/#aHR0cD0vL3d3dy5ydHZlLmVzL2FsYWVhcnRhL2ludGVybm8vY29udGVudHRhYmXlLnNodG1sP3BicT00MCZtb250aEZpbHRlcj0xMCZvcmlcKXNyaXRlcmlhPURFU0MmbW9kbD1UT0MmeWVhckZpbHRlcj0yMDE3Jm9yZ2FsZT11cyZwYWdlU2l6ZT0xNSZjdHg9NDUwMzAmYWR2U2VhcmNoT3Blbj1mYWxzZQ==>> Consultat el 10 de juliol de 2018.

TVE (2017b). “Varias personas introducen papeletas en una urna sin control previo”. *Telediario*. Consultat el 10 d’abril de 2018. Disponible a: <<http://www.rtve.es/alicarta/videos/telediario/varias-personas-introducen-papeletas-urna-sin-control-previo/4245369/>>.

TVE (2017c). *Tratamiento informativo en TVE del 1-0 y días posteriores*. Madrid: Consejo de Informativos de TVE.

Vicens, L. i Tedó, X. (2017). *Operació urnes. El relat de l’operatiu clandestí que va fer possible el referèndum de l’1-0*. Barcelona: Columna.